

**Kaelo Ya Tsela Ya Go
Dirisa Thotloetso
Ya Go Newa
Tshedimosetso Molao
Wa Bo 2 Wa Ka 2000**

SETSWANA

Webosaete: www.sahrc.org.za

Imeile: info@sahrc.org.za

Twitter: [@SAHRCommission](https://twitter.com/SAHRCommission)

Facebook: [SAhumanrightscommission](https://www.facebook.com/SAhumanrightscommission)

Youtube: [SAHRC1](https://www.youtube.com/SAHRC1)

Dintlha tsa go Ikgolaganya le Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa

Kantorokgolo Johannesburg

Mog 011 877 3600 • Fekese 011 403 0684

Kaba Botlhaba Port Elizabeth

Mog 043 722 7828 • Fekese 043 722 7830

Foreisetata Bloemfontein

Mog 052 447 1133 • Fekese 051 447 1128

KwaZulu-Natal Durban

Mog 031 304 7323/4/5 • Fekese 031 304 7323

Limpopo Polokwane

Mog 015 2913500 • Fekese 051 291 3505

Mpumalanga Nelspruit

Moga 013 752 8292 • Fekese 013 752 6890

Kapa Bokone Upington

Mog 054 332 3993/4 • Fekese 054 332 7750

Bokone Bophirima Rustenburg

Mog: 014 592 0694 • Fekese: 014 594 1089

Kapa Bophirima Cape Town

Mog 021 426 2277 • Fekese 021 426 2875

Go bona se o se batlang mo kgatisong eno ya Kaelo ya PAIA

Karolo 1

Matseno a Kaelo ya PAIA

Karolo 2

Mo o ka bonang gone tshedimose tso e o e tlhokang

Karolo 3

Kafa o ka kopang ka gone go newa tshedimose tso

Karolo 4

Fa kopo ya go newa tshedimose tso e ka / e ka nna ya ganwa

Karolo 5

Ditshupetso tsa botlhokwa le metswedi ya tshedimose tso ya go bona tshedimose tso go ya pele

MAREO A A MOSOLA 6

LENAANE LA DIKHUTSHWAFATSO 8

KAROLO 1 9

 1.1. Boikaelelo jwa Kaelo eno ya PAIA..... 10

 1.2. Hisitori ya PAIA 10

 1.3. Boikaelelo jwa PAIA le ka fa e ka dirisiwang ka gone 10

 1.4. Seabe sa Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa 11

KAROLO 2 12

 2.1 Go simolola 13

 2.2. Kaelo ya PAIA 13

 2.3 Dimmanuale tsa PAIA 14

 2.4 Tshedimose tso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko e e tshwerweng ke setlamo sa puso 18

 2.5 Tshedimose tso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko e e tshwerweng ke khamphani kgotsa setlamo sa poraefete 19

KAROLO 3	20
3. Nka dira jang kopo ya PAIA?	21
3.1 Ke mang yo o ka dirang kopo ya PAIA?	21
3.2 Ditshenyegelo tsa go dira kopo ya PAIA ke bokae?.....	23
3.3 A Motlhankedi wa Tshedimosetso a ka nthusa go dira kopo ya PAIA?	25
3.4 Ke ditharabololo dife tsa semolao tse ke ka di dirisang fa kopo ya me ya PAIA e ganwa?	27
KAROLO 4	31
4.1. Fa kopo ya go newa tshedimosetso e ka nna ya ganwa.....	32
4.2. Molao fa o bapisiwa le Tshwetso e e lkaegileng ka Maemo ya go gana ka tshedimosetso	32
4.3. Mabaka a go gana ka tshedimosetso	33
4.4. Go sa ye le Maikutlo a Setšhaba	36
KAROLO 5	37
5.1. Ditshupetso tsa botlhokwa	38
5.2. Melawana ya PAIA	38
5.3. Ditlhabololo tsa PAIA.....	39
5.4. Ditlhabololo tsa Melawana ya PAIA	39
5.5. Metswedi e mengwe ya tshedimosetso e e mosola ya PAIA.....	39

Mareo a a mosola

MAREO	TLHALOSO
Tuediso ya go newa tshedimosetso	Eno ke tuediso e mokopatshedimosetso a tshwanetseng go e duela setlamo sa puso kgotsa sa poraefete se o batlang tshedimosetso mo go sone, go duelela ditshenyegelo tsa go batla le go dira khopi ya direkoto tse o di tlhokang. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele ka tuediso ya go newa tshedimosetso leba Karolo 3 ya Kaelo eno).</i>
Foromo ya A	E fitlhelwa kwa bokhutlong jwa PAIA, mo webosaeteng ya Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa, le mo diwebosaeteng tsa ditheo tse dingwe tse di farologaneng tsa ditheo tsa puso. Foromo eno e dirisediwa go dira kopo ya go newa tshedimosetso e e tshwerweng ke setlamo sa puso. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele mo go Foromo A le dikopo tsa go newa tshedimosetso tse di yang go ditlamo tsa puso leba Karolo 3 ya Kaelo eno).</i>
Foromo C	E fitlhelwa kwa bokhutlong jwa PAIA, mo webosaeteng ya Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa, le mo diwebosaeteng tsa dikhamphani tse dingwe tse di farologaneng tsa poraefete. Foromo eno e dirisediwa go dira kopo ya go newa tshedimosetso e e tshwerweng ke setlamo sa poraefete. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele mo go Foromo C le dikopo tsa go newa tshedimosetso tse di yang go ditlamo tsa poraefete leba Karolo 3 ya Kaelo eno).</i>
Kaelo	E raya Kaelo eno mo go PAIA e e kwadilweng le go phasaladiwa ke Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa, jaaka go laetswe mo go Karolo 10 ya PAIA, go thusa batho go dirisa PAIA le go e tlhaloganya.
Motlhankedi wa Tshedimosetso le Motlatsamotlhankedi wa Tshedimosetso	Motlhankedi wa Tshedimosetso (yo ka dinako tse dingwe a bidiwang IO (Motlhankedi wa Tshedimosetso) ke motho yo setheo se mo neileng taolo ya go dira ka dikopo tsa PAIA. Mo setlamong sa puso yono ke motho yo e leng tlhogo ya setlamo kgotsa yo e leng moemedi wa tlhogo ya setlamo. Ka jalo mo go mmasepala, e tla nna mmenejara wa mmasepala; mo lefapheng la bosetšhaba e tla nna Mokaedikakaretso; mme mo setlamong se se jaaka sa Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa e tla nna Mokhuduthamagamogolo wa yone. Motlatsamotlhankedi wa Tshedimosetso (yo ka dinako tse dingwe a bidiwang DIO) ke motho yo o tlhophilweng ke Motlhankedi wa Tshedimosetso wa setlamo sa puso go thusa mokopatshedimosetso ka tshedimosetso e ba e kopang. PAIA ga e letle ditlamo tsa puso go tlhopha Motlatsamotlhankedi wa Tshedimosetso; mme Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa tshitshinya gore ba dire jalo gore mokopatshedimosetso a solegelwe molemo le gore a se ka a nna le mathata. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele ka seabe sa Batlhankedi ba Tshedimosetso leba Karolo 3 ya Kaelo eno).</i>

Boikuelo jwa mo Teng ga Setlamo (Foromo B)	Bakopatshedimosetso ba tshwanetse go dirisa Foromo B ya PAIA go dira boikuelo ka tshwetso e e dirilweng fela ke mafapha a bosetšhaba, a porofense kgotsa a mmasepala a puso malebana le go newa tshedimosetso. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele ka maikuelo a mo teng ga setlamo leba Karolo 3 ya Kaelo eno).</i>
Mankge mo go tsa molao	Khamphani kgotsa setlamo se se amogelwang ke molao jaaka setheo se le sengwe kgotsa 'motho' yo o nang le ditshwanelo le maikarabelo.
Tona	Fa go buiwa ka Tona go buiwa ka Tona ya Bosiamisi le Ditirelo tsa Kgopololo.
Motho wa tlhago	Motho wa mmatota, fa a bapisiwa le motho wa semolao kgotsa mankge mo go tsa molao jaaka koporasi (leba mankge mo go tsa molao fa godimo).
Setlamo sa poraefete	(Se gape se bidiwang khamphani ya poraefete, setheo) Ke motho wa tlhago kgotsa mankge mo go tsa molao kgotsa mogwebisani yo o amegang kgotsa yo o kileng a amega mo thekisong, mo kgwebong kgotsa mo porofesheneng mo go yone tiro eo.
Setlamo sa puso	(Se gape se bidiwang setheo sa puso, lefapha) Ke lefapha lepe fela kgotsa setheo sa bosetšhaba, sa porofense le sa mafapha a pusoselegae. Gape se akaretsa setheo sepe se se dirang tiro kgotsa se se nang le boikarabelo jwa puso ka nako e rekoto e e neng e batliwa e neng e tlhamiwa ka yone.
Rekoto	Tshedimosetso epe e e rekotilweng go sa kgathalasege gore ke ya sebopego sefe, ka sekai, go akaretsa le ditokomane tse di kwadilweng, dibidio jj. Rekoto e e kopiwang mo setlamong sa puso kgotsa mo setlamong sa poraefete e tla raya rekoto e e neng e tshwerwe ke setlamo seo go sa kgathalasege gore a setlamo se ke sone se tlhamileng rekoto eo.
Tuelelo ya go dira kopo	Ditshenyegelo tse di duelelwang kopo ya go newa tshedimosetso. Fa kopo ya tshedimosetso e le e e yang go setlamo sa puso go nna le tuediso ya ka gale e e duelwang ya R35; fa kopo ya tshedimosetso e le e e yang go setlamo sa poraefete go na le tuediso ya ka gale e e duelwang ya R50. <i>(Go bona tshedimosetso go ya pele ka dituediso tsa go dira kopo le dithebolo leba karolo 3 ya Kaelo eno).</i>
Mokopatshedimosetso	Ke motho wa tlhago kgotsa mankge mo go tsa molao yo o dirang kopo ya go newa tshedimosetso. Mokopatshedimosetso gape e raya motho yo o dirang kopo ya go newa tshedimosetso mo boemong jwa yo mongwe.
Motho wa boraro	O raya motho ope wa tlhago kgotsa mankge mo go tsa molao yo e seng mokopatshedimosetso, kgotsa setlamo se kopo ya go newa tshedimosetso e romelwang kwa go sone.

Lenaane la dikhutshwafatso

Dikhutshwafatso tse di latelang di fitlhelwa mo Kaelong eno le mo metsweding e mengwe ya tshedimose tso e e dirisiwang thata ke PAIA:

DIO	Motlatsamotlhankedi wa Tshedimose tso
IO	Motlhankedi wa Tshedimose tso
ODAC	Open Democracy Advice Centre
PAIA	Molao wa Thotloetsa ya go Newa Tshedimose tso wa bo 2 wa ka 2000
PPIA	Molao wa Tshireletso ya Tshedimose tso ya Poraefete wa bo 4 wa ka 2013
SAHA	Dipolokelotshedimose tso tsa Hisitori ya Aforikaborwa
SAHRC	South African Human Rights Commission (Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa)

KAROLO 1

Matseno

Karolo eno e akaretsa:

- 1.1 Boikaelelo jwa Kaelo eno ya PAIA
- 1.2 Hisitori ya PAIA
- 1.3 Boikaelelo jwa PAIA le ka fa e ka dirisiwang ka gone
- 1.4 Seabe sa Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa

1.1 Boikaelelo jwa Kaelo eno ya PAIA

Kaelo eno e thusa ka tshedimosetso ya Molao wa Thotloetso ya go Newa Tshedimosetso (PAIA) Molao wa bo 2 wa ka 2000. Kaelo eno ya PAIA e tla thusa batho go dira dikopo tsa go newa tshedimosetso go ya ka PAIA, le go ba naya dikai tsa kafa PAIA e neng e dirisiwa ka gone mo nakong e e fetileng go buelela ditshwanelo tsa batho, e dira seno ka go tlamela ka:

- » Dintlhakakaretso tsa PAIA tse go leng motlhofo go di tshaloganya
- » Dintlha kgato ka kgato tsa kafa PAIA e ka dirisiwang ka gone go buelela ditshwanelo tse dingwe tsa batho
- » Lenaane la mefuta ya tshedimosetso e e ka kopiwang go dirisiwa PAIA
- » Kaelo ya kgato ka kgato ya tsela ya go dirisa PAIA go kopa go newa tshedimosetso
- » Dintlhakakaretso ka dithuto tse di ithutilweng fa go ne go kopiwa tshedimosetso mo nakong e e fetileng le dikgetse tsa kgotlatshekelo tsa PAIA

1.2 Hisitori ya PAIA

Fa go ne go terafotiwa Molaotheo wa Aforikaborwa mo nakong e morago ga yone go neng ga fedisiwa Apareteiti ka dingwaga tsa bo 1990, ditlamo tse di farologaneng le batho ka bongwe ba ne ba tswa letsholo la go kopa gore go tsenngwe tshwanelo ya go newa tshedimosetso. Go ne go solofetswe gore go tsenngwa ga tshwanelo eno mo teng ga Molaotheo wa Ditshwanelo - Kgaolo 2 ya Molaotheo - go ne go tla tlhomamisa gore ditiro tsa bosetlhogo tse di jaaka Apareteiti di se ka le ka motlha tsa direga gape ka gone puso le ditlamotekanyetsobeng di tla patelesega go sikara maikarabelo a ditiro tsa tsone le kwa ntle ga go fitlha sepe ka go tlamela ka tshedimosetso, mme ka ntlha ya moo ga di kitla di kgona go iphitlha ka fa morago ga diphiri tse di bakileng maemo a Apareteiti e neng e diragalela mo go one.

Ka 1996 ya Molaotheo wa Repaboliki ya Aforikaborwa 1996 o ne wa simolola go dira. Karolo 32 e ne e akaretsa tshwanelo ya go newa tshedimosetso e e tshwerweng ke ditlamo tsa puso le tsa poraefete. Ka nako eo, ono e ne e le molao wa ntlha mo lefatsheng o o neng o naya batho tshwanelo ya go newa tshedimosetso e e tshwerweng ke ditlamo tsa puso. Karolo 32 le yone e ne ya tlhalosa gore molao ono o o tlhomilweng ke kgotlatheomolao o tshwanetse go tsenngwa tirisong go dira gore go kgonege go naya batho tshwanelo ya go newa tshedimosetso ka go tlhalosa ditsela tse ka tsone tshedimosetso go tswa go ditlamo tsa puso le tsa poraefete e ka bonwang ka tsone, le go tlamela ka tshedimosetso go ya pele ya mabaka a go gana ga setlamo sa puso le sa poraefete ka tshedimosetso.

Ka 2000, Molao wa Thotloetsa ya go Newa Tshedimosetso (PAIA) o ne wa simolola go dira, mme o ne o diragatsa ditaelo tsa karolo 32 ya Molaotheo tsa gore go newa tshedimosetso go tsenngwe tirisong.

1.3 Boikaelelo jwa PAIA le ka fa e ka dirisiwang ka gone

Boikaelelo jwa PAIA ke go rotloetsa tshwanelo ya go newa tshedimosetso, go rotloetsa go dirwa ga dilo kwantle ga go fitlha sepe le go sikara maikarabelo a ditiro tse di dirilweng mo Aforikaborwa. Mo godimo ga moo, boikaelelo jwa PAIA ke go rotloetsa go nna le seabe mo pusong ya temokerasi e mo go yone batho ba ba tswang mo maemong otlhe a botshelo ba tlhomelelwang gore ba buisane le puso le go nna le seabe mo ditshwetsong tse di amang matshelo a bone.

Tshwanelo ya go newa tshedimisetso ke tshwanelo e e tlhomologileng ka gonne e dira gore go kgonege go bona ditshwanelo tse dingwe tsa batho: eno ke nngwe ya ditsela tse di botlhokwa tse PAIA e ka dirisiwang ka tsone.

Go tlamelwa ka ditirelo tsa puso

- » PAIA e ka dirisediwa go tlhomelela batho ka tshedimisetso e ba ka e dirisetsang go latofatsa puso fa e sa ba direle ditirelo tsa motheo tse di jaaka tlamelo ka matlo, metsi le kgelelo ya leswe la matlwana.

Ditshwanelo tsa Molaotheo tsa setšhaba le tsa sepolotiki

- » PAIA e ka dirisediwa go kokoanya tshedimisetso e batho ka bongwe ba ka e dirisetsang go diragatsa ditshwanelo tsa bone jaaka tshwanelo ya go bouta le tshwanelo ya go kopana mmogo ka kgololesego.

Tlhaolele le Tekatekano

- » PAIA e ka dirisiwa jaaka sedirisiwa sa bobueledi go lwantsha tlhaolele, s.k. jaaka go tlhaolwa ka ntlha ya lotso, bong, jj. mo ditlamong tse di farologaneng tsa puso kgotsa tsa poraefete.

Go botlhokwa go ela tlhoko gore PAIA ga e ka ke ya dirisediwa go newa direkoto gore motho a di dirise

ka nako ya dikgotlatshekelo tsa setšhaba kgotsa tsa bokebekwa morago ga go simolola ga dikgetse tseo fa go tlhagisiwa kgotsa go newa direkoto ka ntlha ya lebaka leno go umakiwa mo molaong (*leba Karolo 7 ya Molao*).

1.4 Seabe sa Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa

Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa (SAHRC) e neilwe boikarabelo kafa tlase ga PAIA jwa go:

- » Go rotloetsa tshwanelo ya go newa tshedimisetso
- » Go baya leitlho gore a ditlamo tsa puso le tsa poraefete di tsenya PAIA tirisong
- » Go dira ditshitshinyo tsa go nonotsha Molao
- » Go romela pego gangwe ka ngwaga kwa Palamenteng

Molao wa Tshireletso ya Tshedimisetso ya Poraefete

Molao wa Tshireletso ya Tshedimisetso ya Poraefete wa bo 4 wa ka 2013 (PPIA) o tlhabolola PAIA ka ditsela tse di farologaneng. Nngwe ya ditsela tse di botlhokwa e Molao o fetolang PAIA ka tsone e amana le seabe sa SAHRC. Ka fa tlase ga PAIA ditiro tsa SAHRC go ya ka PAIA di tla fudusediwa go ba lefapha la Go Laola Tshedimisetso, setlamo se se ntšha se se ikemetseng ka nosi se se tla tlhomelwang go baya PPIA le PAIA leitlho, le go reetsa dingongorego tse di amanang le go newa tshedimisetso le go sireletsa tshedimisetso ya poraefete.

Mme SAHRC e sa ntse e tla tswelala ka boikarabelo jwa yone jwa Molaotheo jwa go rotloetsa, go sireletsa le go baya leitlho tshwanelo ya go newa tshedimisetso fela jaaka e dira le ka ditshwanelo tse dingwe tsothle tse di leng mo teng ga Molaotlomo wa Ditshwanelo.

KAROLO 2

Gothola tshedimoso yeo o e batlang

Karolo eno e akaretsa:

- 2.1 Koo o ka bonang dikaelo tse di mosola gone le dimmanuale go go thusa go dira kopo ya go newa tshedimosetso;
- 2.2 Tshwanetse go ikgolaganya le mang go bona thuso fa o e tlhoka;
- 2.3 Se ditlamo tsa poraefete le tsa puso di kopiwang go se dira go thusa batho ba ba batlang tshedimosetso;
- 2.4 Tshedimosetso nngwe e kgona go bonwa kwantle ga tikatiko kwantle ga gore motho a dire kopo semmuso, karolo eno e tla tlotla ka dintlhakakaretso ya gore e ka bonwa kae.

2.1 Go simolola

Boikaelelo jwa PAIA ke go rotloetsa gore go nne le setšhaba se mo go sone batho ba Aforikaborwa bo kgonang go newa tshedimosetso go ba kgontsha gore ba diragatse le go sireletsa ditshwanelo tsotlhe tsa bone ka botlalo. Mme ka dinako tse dingwe motho a ka nna a se ka a tlhomamisega gore go simololwa kae kgotsa a ka dira jang gore a kgone go newa tshedimosetso ka tsela e PAIA e tlhalosang ka yone. PAIA e bonela bothata jono pele e bo e laela gore go phasaladiwe dikaelo le dimmanuale dingwe go tlhalosa tsela e babatli ba tshedimosetso ba ka dirang seno ka yone. Karolo eno e tla tlotla ka dintlhakakaretso tsa dikaelo tseno le dimmanuale tsa teng, maikarabelo a bagatise ba dikaelo le dimmanuale tseno, mme, sa botlhokwa le go feta, gore ba ka di bona kae.

Mme gone, sengwe sa didirisiwa tse di maatla go di gaisa se motho a ka se dirisang go newa tshedimosetso ke tsela ya semmuso ya go kopa go newa tshedimosetso e e dirwang go ya ka PAIA, e kaelo eno e tla go thusang go e dira. Mme gakologelwa, eno ga se yone fela tsela ya go batla tshedimosetso. Tshedimosetso nngwe e kgona go bonwa kwantle ga tikatiko kwantle ga gore o dire kopo ya semmuso ya PAIA. Mo mabakeng mangwe, molao o o tlhomilweng ke kgotlatheomola o batla gore ditlamo tsa puso le tsa poraefete di senolele setšhaba tshedimosetso nngwe. Karolo eno gape e tlotla ka dintlhakakaretso tsa gore o ka bona kae tshedimosetso eno.

PAIA e ikaeletse go nna molao o o nonofileng o o thusang Ba-Aforikaborwa botlhe. Go ikaeletse gore e nne molao o o tlhaloganyesegang motlhofo le o o ka dirisiwang ke mongwe le mongwe. Motho ga a tlhoke ramolao go dira kopo ya go newa tshedimosetso go ya ka PAIA. Kaeolo eno e gatiseditswe go thusa Maaforikaborwa a a tswang mo maemong otlhe a botshelo go tshegetsa ditshwanelo tsa one tsa Molaotheo.

2.2 Kaelo ya PAIA

Karolo 10 ya PAIA e batla gore Khomišine e kwale le go gatisa kaelo e e tlhaloganyesegang motlhofo go thusa ka go newa direkoto le ditokomane le gore motho a diragatse tshwanelo e a nang le yone ya go newa tshedimosetso. Ka dinako tse dingwe, kaelo eno e bidiwa 'Kaelo ya Karolo 10'.

E go naya tshedimosetso yotlhe e o e tlhokang gore o newe direkoto dipe fela. Gape e na le lenaane la dintlha tsa go gokagana le mafapha a puso le a ditheo tse di bolokileng direkoto tsa puso, mmogo le dintlha tsa go gokagana le dikhamphani tse di farologaneng tsa poraefete. Gape go lebeletswe gore Khomišine e tlhabolole kaelo eno bobotlana gangwe morago ga dingwaga di le pedi.

2.2.1 Koo o ka bonang kaelo gone

Kaelo eno e teng ka dipuo tsotlhe tsa semmuso tsa Aforikaborwa: Seesemane, Seaforikanse, Se-Ndebele, Sexhosa, Sezulu, Sepedi, Sesotho, Setswana, Seswati, Seveda le Setsonga. Dikhopi tsa kaelo di ka bonwa kwa dikantorokgolong tsotlhe tsa dikhomišine le tsa porofense (dintlha tsa go gokafana le diofisi di ka bonwa kwa bokhutlong jwa Kaelo eno). Mo godimo ga moo, dikhopi tsa eleketeroniki di teng mo webosaeteng ya Khomišine (www.sahrc.org.za).

2.3 Dimmanuale wa PAIA

Mo godimo ga Kaelo ya Karolo 10 e e reng PAIA e tshwanetse go kwalwa ke Khomišine, Gape PAIA e batla gore setlamo sengwe le segwe sa puso, mmogo le ditlamo tse dintsi tsa poraefete, di tlhagise mmanuale o o nang le tshedimosetso ya gore PAIA e dirisiwa jang go fitlhelela direkoto tsa bone.

2.3.1 Dimmanuale tsa PAIA tsa ditlamo tsa puso

Karolo 14 ya PAIA e batla gore ditlamo tsoatlhe tsa puso di gatise mmanuale ka bobotlana dipuo di le tharo tsa semmuso tse di thusang babatli ba tshedimosetso go dira dikopo tsa go newa tshedimosetso mo setlamong se se e tshwereng. Mmanuale o tshwanetse gore bobotlana o nne le tshedimosetso e e latelang e e mosola:

PATLAFALO	TLHALOSO
Taelo	Ka fa setlamo sa puso se rulagantsweng le go dira ka gone.
Dintlha tsa kgokagano	Aerese ya poso le ya mmila, mogala le nomore ya fekese le aterese ya imeile ya motlhankedi wa tshedimosetso wa setlamo sa puso le ya motlatsamotlhankedi wa tshedimosetso mongwe le mongwe wa setlamo sa puso.
Kaelo ya Karolo 10 ya PAIA	Tlhaloso ya Kaelo eno e e kwaditweng ke Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa le ka fa e ka fitlhelelwang ka gone.
Ditlhophha tsa direkoto tse di tshwerweng	Tshedimosetso ka botlalo ya go thusa go newa rekoto e e tshwerweng ke setlamo sa puso. Ka jalo setlamo sa puso se tshwanetse go tlhalosa ditlhogo tsa direkoto tse se di tshwereng, ditlhophha tsa direkoto tse di di tshwereng tsa setlhogo sengwe le sengwe.
Tshedimosetso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko	Tshedimosetso nngwe e ka kgona go bonwa kwantle ga tikatiko kwantle ga gore motho a kope go e newa go ya ka PAIA. Mmanuale wa setlamo sa puso o tshwanetse go supa gore ke tshedimosetso efe eno e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko.
Ditirelo tsa setlamo sa puso	Tlhaloso ya ditirelo tse setlamo sa puso se di direlang maloko a setšhaba, le gore ba ka dira jang gore ba direlwe ditirelo tseo.
Go nna le seabe ga baagi	Tlhaloso ya thulaganyo epe kgotsa taelo ya gore motho a ikgolaganye, a romele dingongorego tsa gagwe kgotsa a nne le seabe mo pholising kgotsa gore a rotloetse go tlhamiwa ga yone; kgotsa go diragadiwa ga bolaodi kgotsa tiro ya maikarabelo a setlamo sa puso.
Dikgato tsa semolao	Kgato e o ka e tsayang fa motlhankedi wa tshedimosetso wa setlamo sa puso a gana go go naya tshedimosetso.

2.3.2 Koo mmanuale wa setlamo sa puso o ka bonwang gone

Ditlamo tsa puso tsotlhe di tshwanetse go dira gore mmanuale o kgone go bonwa motlhofo. Ba kopiwa gore bobotlana ba dire jalo ka ditsela tse di latelang:

- » Ka go dira gore go nne le khopi ya one kwa ofising nngwele nngwe ya setlamo seo sa puso ka nako ya diura tsa tiro;
- » Ka go dira gore mmanuale ono o kgone go bonwa mo webosaeteng ya setlamo sa puso, fa se na le yone
- » Jaaka go umakilwe fa godimo, Molao wa Tshireletso ya Tshedimosetso ya Poraefete wa bo 4 wa ka 2013 (PPIA) o tlabolola PAIA ka ditsela di le mmalwa. Nngwe ya tsone e amana le dimmanuale tsa Karolo 14 tsa ditlamo tsa puso. Ka fa tlase ga PPIA, dimmanuale tseno di tshwenetse go romelwa go Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa, mme di tshwanetse gore di nne teng mo inthaneteng fela le go dira gore di bonwe ke mongwe le mongwe yo o kopang khopi ya tsone.

2.3.3 Dimmanuale tsa PAIA tsa ditlamo tsa poraefete

Ditlamo tsa puso gape di kopiwa go kwala mmanuale go ya ka Karolo 51 ya PAIA. Ga jaanong jaana, ga se ditlamo tsotlhe tsa puso tse di kopiwang go dira go ya ka karolo¹ eno. Ka jalo, o ka nna wa fitlhela gore setlamo se o batlang go kopa tshedimosetso kwa go sone ga se na mmanuale. Seno ga se reye gore setlamo seno ga se dire dilo go ya ka PAIA ka kakaretso. O sa ntse o ka kopa go newa tshedimosetso ke setlamo seno e bile molao o sa ntse o batla gore se berekane le kopo ya gago. Mokgwatsamaiso wa go dira kopo ya go newa tshedimosetso go ya ka PAIA ga o fetoge, le fa setlamo seo se sena mmanuale.

KE DITLAMO DIFE TSA PORAEFETE TSE DI SA TLHOKENG GO PHASALATSA MMANUALE WA TSHEDIMOSETSO?

Tsela e PAIA e kwadilweng ka yone e batla gore ditlamo TSOTLHE tsa poraefete di kwale mmanuale. Mme Tona e ka nna ya rebola ditlamo tse di rileng tsa poraefete kgotsa ditlhopha tsa ditlamo gore di se ka tsa kwala mmanuale. Ga jaanong jaana, Tona e rebotse ditlamo TSOTLHE tsa poraefete gore di se ka tsa kwala dimmanuale dingwaga di le tlhano, go simolola ka 1 Ferikgong 2016 NTLE LE FA setlamo seo se wela ka fa tlase ga ditlhopha tse di tlhalosiwang fa tlase.

¹ Seno se ne sa fetoga ka di 31 Sedimonthole 2015, fa ditlamo tsotlhe tsa poraefete di ne di tshwanelwa ke go nna le mmanuale go ya ka karolo 51 ya PAIA.

Dikhamphani tse di latelang tsa poraefete di tshwanetse go kwala mmanuale wa PAIA fa di thapa badiri ba ba fetang 50 mo diintasetering tse di latelang kgotsa fa di na le lotseno lwa ngwaga le ngwaga lo lo fetang selekanyo se se bontshitsweng sa madi:

INTA	LOTSENO LWA NGWAGA LE NGWAGA
Temothuo	R2 milione
Tiro ya Moepo le Matikiri	R7 milione
Botlhami	R10 milione
Motlakase, Gase le Metsi	R10 milione
Kago	R5 milione
Thekisetsošetšhaba le Kgwebo ya Dikoloi le Ditirelo tsa go di Baakanya	R15 milione
Thekisetsoedikgwebo, Baemedi ba Kgwebo le Ditirelo tse di Golagantsweng	R25 milione
Lefelo la Bonno le le Nan g le Kapeo ya Dijo le Kgwebo e Nngwe	R5 milione
Polokelo le Ditlhaeletsano	R10 milione
Ditirelo tsa Madi le tsa Kgwebo	R10 milione
Baagi, Ditirelo tse di Kgethegileng le tsa Botho	R5 milione

Gape Tona e ne ya tlhalosa gore ditlamo tsotlhe tse di sa tlhalosiweng jaaka 'dikhamphani tsa poraefete' ka fa tlase ga karolo 1 ya Molao wa Dikhamphani wa bo 71 wa ka 2008 di tshwanetse go kwala mmanuale wa Karolo 51.

2.3.4 Koo mmanuale wa setlamo sa poraefete o ka bonwang gone

Ditlamo tsotlhe tsa poraefete tse di tshwanetseng go kwala mmanuale di tshwanetse go dira gore mmanuale oo o kgone go bonwa motlhofo. Ba kopiwa gore bobotlana ba dire jalo ka ditsela tse di latelang:

- » Ka go dira gore go nne le khopi ya one kwa ofising nngwe le nngwe ya setlamo seo sa poraefete gore e tthatlhobiwe ka nako ya diura tsa tiro. Setlamo sa poraefete ga se a tshwanela go duedisa tuediso ya tthatlhobo;
- » Ka go dira gore mmanuale o nne teng mo webosaeteng ya bone.

Tsela ya go latela melao fa lo le setlamo sa poraefete

Go na le kaelo e e mosola ya batlhankedi ba tshedimosetso ba dikhamphani tsa poraefete ba ba batlang go latela melao ya Karolo 51 ya PAIA mo webosaeteng ya Khomišine ya Ditshwanelo tsa Batho ya Aforikaborwa (www.sahrc.org.za). E akaretsa thempoleiti e e kgonang go laisololwa e batlhankedi ba tshedimosetso ba ka e dirisang jaaka kaelo.

Go ya ka karolo 51 tlhogo ya setlamo sa poraefete e tshwanetse:

- » Go tlaholola dintlha dipe tse di fetolwang mo mmanualeng ka metlha;
- » Go dira gore botlhe ba kgone go fitlhelela mmanuale ka tsela e Molao o tshalosang ka yone kwa diofising tsa khamphani le mo webosaeteng ya bone;
- » Go tshwaraganya foromo ya kopo (Foromo C ya PAIA) le mmanuale le go dira gore diforomo tsa kopo di kgone go bonwa mo webosaeteng le kwa dikagong tsa khamphani yotlhe.

Mmanuale o tshwanetse gore bobotlana o nne le tshedimosetso e e latelang:

PANTLALANG	LEGO
Dintlha tsa kgokagano	Aterese ya poso le ya mmila, mogala le nomore ya fekese le aterese ya imeile ya motlhankedi wa tshedimosetso, fa e le teng, ya setlamo sa khamphani ya poraefete.
Tshedimosetso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko	Tshedimosetso nngwe e ka kgona go bonwa kwantle ga tikatiko go gore motho a kope go e newa go ya ka PAIA. Mmanuale wa khamphani ya poraefete o tshwanetse go supa tshedimosetso eno e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko.
Direkoto tse di bonwang fa di kopiwa	Mmanuale wa Karolo 51 o tshwanetse go nna le lenaane la ditlhopho tsa direkoto tse di ka bonwang fa di kopiwa.
Mokgwatsamaiso wa PAIA	O tshalosa mokgwatsamaiso wa PAIA o o tshwanetseng go latelwa go kopa go newa tshedimosetso ke khamphani ya poraefete (ke gore, Foromo C).
Tshedimosetso ya Khamphani	Go akaretsa le dintlha tsa tlhogo ya khamphani kgotsa tsa Mokhuduthamagamogolo wa khamphani (go ya ka PAIA Motlhankedi wa Tshedimosetso wa khamphani ya poraefete gantsi ke Mokhuduthamagamogolo kgotsa tlhogo ya yone).
Dituediso	Tlhalosa kopo le dituediso tsa go newa tshedimosetso go ya ka PAIA (leba Karolo 3 go bona tshedimosetso go ya pele).
Dikgato tsa semolao	Bakopatshedimosetso ba ka tsaya dikgato dife fa kopo ya bone ya go newa tshedimosetso e gannwe.
Dintlha go ya pele	Dintlha dipe go ya pele tse di amanag le dikopo tsa go newa direkoto.

2.4 Tshedimosetso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko e e tshwerweng ke setlamo sa puso

Ga se tshedimosetso yotlhe e e batlang kopo ya semmuso gore e kgone go bonwa. Dintlamo tse di farologaneng tsa puso di kopiwa go dira gore tshedimosetso e e rileng e kgone go bonwa ke botlhe. Ditheo di le dintsi le tsone di tla ithaopela go senola tshedimosetso go ya pele ka boikaelelo jwa go dira dilo kwantle ga go fitlha sepe, go sikara maikarabelo a ditiro tsa tsone le kwa ntle ga go bakela setšhaba matsapa ape. Gore go rotloediwe go ithaopela go senola tshedimosetso le go dira gore bontsi bo fitlhelele tshedimosetso, Karolo 15 ya PAIA e batla gore ditlamo tsotlhe tsa puso di phasalatse lenaane, le le bidiwang 'kitsiso ya Karolo 15' kgotsa 'kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso', tshedimosetso yotlhe e e amanang le setlamo seo e e ka kgonang go bonwa ke mongwe le mongwe kwantle ga tikatiko.

Motlhankedi wa tshedimosetso wa setlamo sa puso o kopiwa go tlhamela setlamo sa puso kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso le go dira gore e nne gone kwa diofising tsa setlamo sa puso le go e phasalatsa mo Kaseteng ya Puso. Kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso e tshwanetse go tlabololwa ngwaga le ngwaga.

Kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso e na le ditlhopho tsa direkoto le tlhaloso ya direkoto tseo tse di kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko:

- » Gore di tlatlhobiwe go ya ka molao ope o o tlhomilweng ke kgotlatheomolao kwantle ga PAIA;
- » Gore di rekwe kgotsa di kopololwe go tswa go setlamo sa puso; le
- » Gore di bonwe mahala go tswa go setlamo sa puso.

Kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso e tshwanetse go tlhalosa gore direkoto di ka fitlhelwa jang tse di senolwang ka go ithaopa le tse di kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko. Ga go tlhokege go dira kopo ya semmuso ya go newa direkoto tse di rileng fa direkoto tseo di setse di senotswe ka go ithaopa e bile di kgona go bonwa kwantle ga tikatiko. Mo mabakeng a mantsi, go tlhokega tuediso ya gore go berekanwe le kopo ya semmuso mme go berekana le yone go ka tsaya malatsi a le 30. Seno se ka kgona go tilwa fa o leba pele kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso le go bona gore a rekoto e o e batlang e kgona go bonwa kwantle ga tikatiko kgotsa nnyaa.

Le fa e le molao gore setlamo sa puso se phasalatse kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso, setlamo sa puso ga se dire seno 'ka go ithaopa'. Kitsiso eno e bidiwa 'kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso' ka gonne e ntsha kitsiso ka tshedimosetso yotlhe e e senotsweng ka go ithaopa, mme seno ga se reye gore go ikaegile ka tshwetso ya motlhankedi wa tshedimosetso ya gore a phasalatse lenaane la teng kgotsa nnyaa.

2.5 Tshedimosetso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko e e tshwerweng ke khamphani kgotsa setlamo sa poraefete

Jaaka go ntse ka ditlamo tsa puso, ditlamo tsa poraefete le tsone di ka kgona go tshwara tshedimosetso e o ka kgonang go e newa kwantle ga go dira ga kopo ya semmuso. Pele o dira kopo ya semmuso ya go newa tshedimosetso go ya ka PAIA e go senang pelaelo gore e tla batla tuediso le go leta lobaka lwa malatsi a le 30, tlhomamisa gore a tshedimosetso eno e ka kgona go bonwa kwantle ga tikatiko kwantle ga go dira kopo ya semmuso.

Tlhogo ya setlamo sa poraefete e ka nna ya ithaopa nako le nako go dira lenaane la tshedimosetso e e kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko go tswa kwa setlamong sa poraefete kwantle ga gore o dire kopo ya semmuso. Lenaane leno le bidiwa 'kitsiso ya karolo 52' kgotsa 'kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso.'

Go farolagana le ditlamo tsa puso tse mo go tsone batlhankedi ba tshedimosetso ba tshwanetseng go phasalatsa kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso, motlhankedi wa tshedimosetso wa setlamo sa poraefete ga a patelesege go dira jalo. Jaaka fa PAIA e tlhalosa, "ka go ithaopa, a ka nna" a phasalatsa lenaane le le ntseng jalo. Seno ke pharologano e kgolo fa gare ga kitsiso ya karolo 52 ya ditlamo tsa poraefete le kitsiso ya karolo 15 ya ditlamo tsa puso.

Kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso ga setlamo sa poraefete e na le ditlhopho tsa direkoto le tlhaloso ya direkoto tseo tse di kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko:

- » Gore di tlhatlhabiwe go ya ka molao ope o o tlhomilweng ke kgotlatheomolao kwantle ga PAIA;
- » Gore di rekwe kgotsa di kopololwe go tswa go setlamo sa puso; le
- » Gore di bonwe mahala go tswa go setlamo sa puso.

Kitsiso ya go ithaopela go senola tshedimosetso e tshwanetse gore gape e tlhalose gore direkoto di ka fitlhelelwa jang tse di senolwang ka go ithaopa le tse di kgonang go bonwa kwantle ga tikatiko.